

K principu jednoty empirického a teoretického

KAREL RYCHTAŘÍK

Na všech setkáních společenskovedních pracovníků, která se uskutečňují s cílem hlouběji rozpracovat závěry XVI. sjezdu KSČ, se v různých obměnách ukazuje potřeba v tvůrčích přístupech hlouběji analyzovat aktuální otázky rozvoje socialistické společnosti. Kvalitativně nové úkoly vyžadují nové přístupy, nová řešení, vyžadují poznat, hlouběji uchopit a rozpracovat nahromaděné problémy, analyzovat jejich příčiny, podstatu, souvislosti a východiska.

V projevech vedoucích představitelů strany a státu se nejednou připomíná, že nelze dopustit opoždování poznávacího procesu nebo společenskovední teorie vůbec.⁽¹⁾ I v těchto přístupech se odráží skutečnost, že metodou naší teoretické „strategie“ je dialektika.

Uvědomělá aplikace dialektiky vyžaduje počítat s rozporností, se vzájemnou souvislostí jevů a skutečností našeho života, s jejich dynamikou a proměnlivostí, vyžaduje znalost empirického materiálu a jeho teoretickou syntézu. Chce, abychom vycházeli z toho, co skutečně je, a nikoliv z toho, co má být. Jen za tohoto předpokladu může dialektika projevit svou sílu.

V. I. Lenin — když ve shodě se skutečným procesem společensko-ekonomické situace obhájí potřebu tvůrčího rozvoje marxismu — píše: „... marxisté přijímají bezpodmínečně z Marxovy teorie jen drahocenné metody, bez kterých si nelze ujasnit společenské vztahy ...“ [Lenin 1951 : 205].

Toto Leninovo stanovisko, formulované v jistých historických souvislostech, nelze samozřejmě chápat tak, že budeme redukovat marxismus na určitou metodu. Marxismus je nejen metodou, nástrojem analýzy společenských problémů, ale i nástrojem organizování praktického politického revolučního zápasu. Pro potřeby tohoto zápasu musíme zachovat a tvořivě rozvíjet celé ideové politické bohatství společenskovední teorie a metodologie revolučního přetváření světa. Proto je pro nás tak důležitá cesta poznání, přístupy, které — navazující na zakladatele dialektického materialismu — umožňují pokračovat v jejich díle.

Lenin nikdy nechápal marxismus jako abstraktní filozofické schéma, z něhož je možné cestou dedukce, bez konkrétní historické analýzy vysvětlit každou problematiku a interpretovat teoretické poučky v situaci, která vyžaduje další rozvoj společenskovedního poznání.

Oprávněně někteří autoři píší, že V. I. Lenin „... svým pojetím ortodoxie v marxismu vytváří metodologický a teoretický základ, který zabraňuje možné redukci marxismu na abstraktní, neplodné, spekulativní schéma, a na druhé straně znemožňuje redukovat marxismus na pouhou metodu, pro niž nejsou důležité základní, rozhodující a klíčové poučky, které tvoří ideové bohatství marxismu a jsou nástrojem řízení a organizování prakticko-politického re-

(1) K této problematice viz například *Konference k teoretickým aspektům 16. sjezdu KSČ*, organizovaná ÚML ÚV KSČ ve dnech 31. V. — 2. VI. 1982, vystoupení J. Havlína a Z. Snítily. Materiály konference se připravují k vydání tiskem.

volučního zápasu. Lenin svým pojetím dává možnost marxismus rozvíjet a tvořivě obohacovat a současně zachovat jeho revoluční teoretický a prakticko-politický základ.“ [Urbánek 1979 : 13]

Důvod, proč jsou klasikové marxismu stále živí, moderní, podnětní a aktuální, byl pregnantně vyjádřen K. Marxem již v roce 1843: „Nevystupujeme před svět jako doktrináři s novým principem: zde je pravda, padněte před ní na kolena! Vyvodíme světu nové principy z jeho vlastních principů.“ [Marx—Engels 1966 : 364] Společenský proces je v tomto pohledu nejen zdrojem sociálního poznání, ale i zdrojem rozšiřování i prohlubování samotných cest poznání. Nic nemůže být oktrojováno zvenku. Metodologické postupy musí vycházet ze zkoumaného objektu a ze schopnosti postihnout to nejdůležitější, příčinné a určující.

Naše „ortodoxnost“ nepřipouští, aby bylo znevažováno, revidováno a překrucováno živé a stále podnětné bohatství klíčových myšlenek a přístupů ke společenským problémům, bez nichž ani dnes nelze pochopit základní determinanty života lidí. Není povrchním, módním, náhodným, proklamativním, bezstarostným, konjunkturálním a samoúčelným postojem. Je subjektivním ztotožněním se s určitými teoreticko-metodologickými předpoklady a jejich politickými důsledky, je tvořivě rozvíjeným programem a vnitřně přijatým zápasem za naplnění Marxova učení, o němž V. I. Lenin napsal, že je všemocné, protože je pravdivé. [Lenin 1957, 23: 69]

Pravdivé poznání bylo vždycky spojeno se zápasy lidu. Nikdy nebylo pokornou modlitbou. Zpravidla se stávalo revoluční výzvou. „Naši zbraní je pravda, jež posiluje vědomí lidu o historické nezbytnosti socialismu a komunismu, upevňuje autoritu strany, důvěru v její politiku založenou na vědeckém socialismu, teorii marxismu-leninismu.“ [Fojtík 1982 : 3]

Boj za naši pravdu je zápasem, v němž dnes lidstvo usiluje o jedinou reálnou alternativu — jak učinit náš svět humánním a lepším. Tuto alternativu představuje idea komunismu — perspektiva životní jistoty a optimismu. Marxistická dialektika je filozofickým základem jejího programu, taktiky a strategie.

Materialismus se stává jediné vědeckou a důsledně materialistickou filozofií, když se opírá o dialektiku. „Proto se metodologický význam materialismu plně projevuje teprve v dialektickém materialismu,“ píše A. G. Spirkin [Spirkin 1971 : 232].

Dialektickomaterialistické principy slouží jako metodologická osnova rozboru sociální skutečnosti a poznání společenského života. Jejich uplatnění není nějaké automatikum. Závisí na rozvinutí nebo nerozvinutí konkrétně historických podmínek procesu poznání. Proti jejich uplatnění může působit například malá rozpracovanost samotné sociologické teorie, přežitky a iracionální mýty, jimiž nás zatížila vzdálená historie a které se rodí i v sociálních podmínkách naší současnosti.

Nejsou nálepkou používanou tehdy, „když se to vyžaduje“, nejsou heslem, jež v různých situacích a obměnách opakujeme s různou silou hlasu a nejsou ani abstraktním pojmem, který se tautologicky vymezuje sám ze sebe. Dialektickomaterialistické principy jsou vnitřní, integrální, podstatnou, sjednocující a nejvýznamnější součástí vědeckého poznání a revoluční přeměny světa. Jsou počátkem, východiskem myšlenkového postupu, který vede k pravdivému a stále hlubšímu pronikání do zkoumaného jevu, k poznání příčin jeho vzniku, vývoje a zániku.

Být principiální tedy znamená vyjít z principu směrem k jeho důslednému provedení a rozvinutí cestou jeho aplikace na konkrétní jev s cílem stále hlubšího odkrývání jeho podstaty ...“ [Filipcová—Filipec 1976 : 44].

Jestliže se programově hlásíme k požadavku rozvíjet marxisticko-leninskou sociologii ve všech formách její obecnosti jako součást syntetického učení marxismu-leninismu, pak ani pro nás být principiální neznamená přeshlapovat na místě, opakovat známé a dokazovat dokázané.

K tomu být principiální nestačí předvádět svoji schopnost naučit se a v různých situacích opakovat známé pravdy. Takováto „principiálnost“ může být úplnou pohromou tam, kde je podepřena autoritou instituce a zejména funkcí lidí, jejichž myšlenkový svět je kulatý jako fotbalový míč, do něhož hráči mající „dobrou techniku“ umí kopnout tak, aby se kutálel potřebným směrem. Konečně už J. Neruda psal, že nemá rád myšlenky, které jsou kulaté.

Být principiální dnes především znamená naplnit základní, v zápasech dělnické třídy ověřená pravidla a vůdčí ideje pravdivého poznání sociálního světa lidí ve výkladu stěžejních otázek naší doby a silou tohoto pravdivého, konkrétního a diferencovaného poznání vstupovat do zápasů strany. Právě v těchto souvislostech dnes narůstá význam dialektické jednoty empirického a teoretického.

* * *

Při jiných příležitostech jsme se pokusili ukázat, že proces empirického a teoretického poznání není jen logickým, ale i gnozeologickým, metodologickým a ideově politickým problémem. Představuje polemickou oblast nejen pokud jde o buržoazní sociologii na jedné straně a marxistickou sociologii na straně druhé, ale i uvnitř marxistické sociologie samé [Rychtařík 1978].

Některé skutečnosti spojené s touto problematikou se sice zdají jednoduché, ale objevují se stále znovu a znovu jako jedno z nejaktuálnějších témat, jehož řešení podmiňuje další rozvoj sociologického poznání. A protože jde o téma, které „nepřestává dráždit a popuzovat“, bude se k němu sociologie v různých obměnách vracet a pod vlivem aktuálních vědeckovýzkumných úkolů znovu a znovu posuzovat jeho jednotlivé aspekty.

V marxismu-leninismu sledujeme vzájemný vztah empirie a teorie jako vztah dvou základních komponentů komplexního poznání. Tvoří dialektickou jednotu, vzájemně se podmiňují a předpokládají.

Každá sociální teorie ve svých zdrojích spočívá na empirickém základu, na reálných faktech, jež odrážejí život společnosti jako celku, jednotlivých sociálních lokalit a jejich členů. Nemůže tomu být jinak — protože, jak víme, sociální poznání vždycky koneckonců vychází ze živého nazírání, z bezprostředního, nebo — ještě častěji — ze zprostředkovaného vnímání věcí a jevů materiálního světa. Odhalení podstaty zkoumaného jevu, poznání zákonů, jeho dynamiky nelze však jen pomocí živého nazírání, bezprostředního, smyslově konkrétního empirického poznání.

Anglický filozof Francis Bacon, zakladatel experimentální vědy novověku, jenž obnovil materialistickou tradici filozofického myšlení minulosti, ve svém znamenitém traktátu *Nové organon* charakterizuje představitele „empirického způsobu zkoumání“ jako mravence, kteří pouze sbírají, aniž by byli schopni sebranou látku zpracovat. Pejorativně však posuzuje i „racionalisty“, kteří „... jako pavouci předou síť ze sebe. Včela však... si sbírá látku na zahradních i polních květinách a svou vlastní silou ji přetváří a zpracovává. Podobně je tomu i s opravdovou tvořivou činností ve filozofii, ježto se ani nespolehá jen a hlavně na síly mysli, ani neukládá do paměti látku z popisů přírody a z mechanických pokusů pouze tak, jak ji našla, nýbrž mění ji a přetváří rozumem. Od toho, spojí-li se tyto schopnosti (tj. experimentální a racionální) ještě těsněji [což se dosud nestalo], lze právem mnoho očekávat“ [Bacon 1974 : 150 : 1].

Baconova hypotéza obsažená v poslední větě tohoto citátu byla vlastně potvrzena v procesu utváření marxisticko-leninské teorie a její naplnění se stalo jednou z výrazných charakteristik formování marxismu vůbec. Odpovědná práce s empirickým materiálem patří k nejlepším tradicím klasiků marxismu-leninismu, kteří ve svých dílech využívají obrovské množství empirických údajů a zpracovávají, přetvářejí ho. Je možno například připomenout díla, jakými jsou známá Marxova *Dělnická anketa* a vlastně celý Marxův *Kapitál*, Engelsova práce *Postavení dělnické třídy v Anglii*, Leninova studie *O vývoji kapitalismu v Rusku* atd. V. I. Lenin ukazoval, že nejdůležitějším principem metodologie empirického výzkumu je pečlivý výběr spolehlivých údajů, které musí být základem vědeckých závěrů a zobecnění.

„Aby to byl skutečný základ“ — zdůrazňoval V. I. Lenin — „je třeba brát nikoli jednotlivé fakty, nýbrž celý souhrn faktů o zkoumané otázce bez výjimky, neboť jinak vznikne nevyhnutelně podezření, a to oprávněné, že fakty byly zvoleny nebo vybrány náhodně, že místo objektivní spojitosti a vzájemné závislosti historických jevů v jejich celku se předkládá ‚subjektivní‘ slátání, která má ospravedlnit nějakou ‚špinavost‘ [Lenin 1957, 32: 289—290].

K metodologickým požadavkům obsáhnout, prostudovat všechny stránky, všechny vztahy a zprostředkování, všechny vzájemné souvislosti a konkrétní historické podmíněnosti zkoumaného jevu, se Lenin vracel vícekrát [Lenin 1955 : 92; 1957, 23 : 389].

Ani ve vědeckovýzkumné práci, ani v praktické, například řídicí činnosti, nestačí jen hromadit fakty. Musíme je odpovídajícím způsobem roztřídit, teoreticky zobecnit, vyvodit z nich adekvátní teoretické závěry. Stále tu platí, že fakty jsou základním stavebním kamenem vědecké práce, ale jejich samotný popis, ať už se nám podaří nashromáždit jakkoli velké množství těchto kamenů, ještě nestaví dům, ještě nezíská z faktů myšlenku.

„Je přirozené, že bez bezprostředního pozorování, bez anketního šetření, shromažďování základního materiálu není možné dospět k sociálnímu poznání. To je však pouze první a elementární stupeň poznání. V jeho úrovni nelze odhalit podstatu jevů. Mají-li sociální fakty odhalit hlubinné procesy, zákonité souvislosti, je nutné spojit empirický výzkum s teoretickým výkladem smyslu získaného faktického materiálu, pojímat empirické a teoretické, vědecko-abstraktní poznání v dialektické jednotě. Začínat poznání společenských jevů od „nulové hypotézy“, tj. bez jakýchkoli teoretických premis a dříve získaných vědeckých údajů... vede k nejčistšímu empirismu, k bloudění v nejistotě a k nutnému neúspěchu takového zkoumání“ [Andrejev 1977 : 71].

Žádné ujištění, že sběr empirického materiálu je veden „bez předpojatých teoretických idejí“, že „fakty jsou zkoumány jako takové“, že výzkum „pracuje jen s nespornými materiály“, že šetření „bude realizováno v čisté podobě“, že „autoři nejsou zatíženi dříve získanými poznatky“ atd., nic nezmění na skutečnosti, že do koncepce empirického poznání — výběrem tématu počínaje a přijatou klasifikací, sběrem, shromážděním a vyhodnocením empirických údajů konče — autoři nutně vkládají určité myšlenky, jasně formulované nebo také „utajené“ teoreticko-metodologické pozice umožňující zpracovat, rozčlenit a především interpretovat faktický materiál.

Tak jako v žádném stadiu společenskovědního poznání neexistuje „čistý tvar“ smyslového a logického poznání, tak ani žádný empirický výzkum se neuskutečňuje „jen tak“, „naslepo“, „zcela objektivně“. Každý empirický výzkum pracuje s určitým pojmovým aparátem a je přímo nebo zprostředkováně spojen s potřebami života společnosti. Proto je vždy svým způsobem ideologicky determinován.

My, marxisté, na tuto skutečnost upozorňujeme zcela otevřeně. A nejen to. UVědomujeme si, že máme-li získat validní údaje, musí každému výzkumu předcházet programově orientované teoreticko-metodologické uchopení zkoumaných otázek. Nelze postupovat jinak, než v maximální možné míře vycházet z existujících poznatků a praktických zkušeností o dané realitě. To je základní předpoklad, aby výzkumný problém byl adekvátně uchopen, aby byly stanoveny reálné cíle sociologického šetření, zpracovány výchozí i pracovní hypotézy, aby byla provedena potřebná operacionalizace atd. *Sběr empirického materiálu je vždy veden určitou myšlenkou, která rozhoduje o obsahu používaných pojmů, vymezuje hranice jejich použitelnosti a definuje, co je čím.*

Teoretické poznatky jsou určujícím rámcem, koncepcí přístupu ke zkoumané skutečnosti a základní optikou našeho pohledu na cíle výzkumu. Ten by neměl být zužován na sběr číselných údajů o sociálních jevech. Měl by zpřesňovat poznání o daném stavu, podat hlubší, ucelenější obraz o společenské skutečnosti, naznačit budoucí vývoj zkoumaných jevů atd.

Empirická rovina poznání není proto nikdy jen „holým“ popisem oproštěným od teoretických premis. Je sice nejnižším, ale přesto určitým stupněm zobecnění. Je poznáním, které vybírá, třídí a posuzuje sociální fakty, činy, události apod. nikoliv izolovaně a „vůbec“, ale vzhledem k výchozím teoreticko-metodologickým přístupům, v určitých konkrétně historických souvislostech a s předem formulovanými cíli. Empirická rovina obecnosti je však jen výchozím poznáním. Říkáme poznáním a ne popisem, protože *meritorní se stává právě to, jaké fakty budeme volit, podle jakých kritérií je budeme třídít, posuzovat atd. A protože nejde jenom o to zachytit fakty, ale vyjádřit pravdu faktů, musíme znovu a znovu připomínat, že neexistují empirické údaje, které by nebyly spojeny s teorií, neexistuje žádná „čistá empirie“.*

Sociologické empirické poznání plní vůči společenskovědní teorii a praxi několik nezastupitelných rolí.

Stává se jedním z nejvýznamnějších a nejreprezentativnějších zdrojů našich informačních fondů. Zkušenosti stále potvrzují, že pro tvorbu těchto fondů je nutná soustavná, diferencovaná, přesná, hodnověrná a reprezentativní informace o stavu a dynamice společnosti, o činnosti lidí, jež zaujímají určitá sociální postavení a jejich postojích, potřebách, názorech, náladách a zájmech a podmínkách, v nichž uskutečňují své činnosti. Takovou informaci může poskytnout jen systematicky organizovaný výzkum založený na teoreticko-metodologické bázi marxisticko-leninské sociologie. Musí být koncipován tak, aby poskytoval sdělení, která jsou aktuální z hlediska potřeb společenské objednávky a určující z hlediska zkoumaných společenských závislostí a sociálních vazeb.

Pro přijímání správných rozhodnutí je tato informace nutná a užitečná nejen tehdy, když se její hodnota redukuje na bezprostřední využití poznatků z empirických sociologických výzkumů, ale zejména v těch situacích, kdy odkrývá nové poznatky sociálního vývoje, upřesňuje poznání o zákonitostech společenských procesů, o jejich tendencích, tempech a charakteru změn, jež probíhají v různých oblastech společenského života. Platí to jak na makro- tak na mezo- a mikroúrovni, jak v měřítku celé země, tak v jednotlivých lokalitách.

Sociologové proto oprávněně upozorňují, že do procesů sociální praxe musí vstupovat celý systém sociologického vědění, a nikoli pouze empirická sociologická informace. Přehlížení sociologických poznatků může mít stejně negativní důsledky jako přehlížení některých „drobných detailů“, „lokálních problémů“. Neřešit nebo nedůsledně řešit tyto „lokální“, zdánlivě „parciální“,

ale pro každodenní život člověka velmi důležité otázky znamenají vytvářet živnou půdu pro potenciální vznik sociálních krizí.

O co nepříjemnější jsou někdy naše konkrétní, věcná, na reprezentativních údajích založená poznání z hlediska sociálně politické situace, o to důležitější a významnější jsou z hlediska potřeb řídicích struktur naší společnosti. Představují jeden ze základních předpokladů realizace takových politických přístupů, v nichž nejsou ve jménu perspektivních cílů a dlouhodobých, celospolečenských zájmů přezírány každodenní, bezprostřední potřeby a zájmy lidí. Výstavba společnosti reálného socialismu objektivně umožňuje utvářet a posilovat jednotu základních zájmů pracujících. Tato historicky vytvořená situace je však zatím stále jen možností, kterou realizujeme ve složitém zápasu, jenž probíhá ve sféře ekonomiky, politiky a ideologie.

Problém konkrétní, přesné, diferencované a reprezentativní sociologické informace se tedy stává mimořádně důležitým jak z vědeckovýzkumného, tak z praktického hlediska.

Empirické, zpravidla bezprostředně pozorovatelné a zjistitelné poznání bývá někdy charakterizováno jako jevové a povrchní. Tato charakteristika je správná v tom smyslu, že empirické poznání ještě neodhaluje kauzální závislosti, příčiny a podstatu poznávaných skutečností. Proč však bývá nezdůvěryhodně vyslovováno s jakýmsi „pejorativním varováním“, jako by šlo o morovou nákazu? Není motivem této pejorativnosti obava, aby empirické poznání nebylo v rozporu s autoritativností tezí, které byly jako méně obecné získány dedukcí z nejobecnějšího? Snad je na místě připomenout, že dialektická cesta poznání nebyla nikdy pro Lenina dedukcí z obecné filozofické teze: „... snaha hledat odpovědi na konkrétní otázky v prostém logickém rozvíjení všeobecné pravdy ... je vulgarizací marxismu a úplným výsměchem dialektickému materialismu“ [Lenin 1951 : 20].

Sociologické empirické poznání nezdůvěryhodně i bezprostředně srovnávaných veličin umožňuje stanovit závislosti různých typů.

Aby mohl člověk účinně působit na svět a předvídat jeho další vývoj, musí znát příčinné souvislosti. Ty nejprve nacházel v každodenním životě a poznával bezprostřední zkušenosti. A tak poznal, že oheň hřeje a led studí. Brzy zjistil, že mezi příčinou a účinkem může existovat časová následnost. Když bylo dost vláhry a tepla, měl větší úrodu. Když nebylo dobré počasí, nebyla úroda a trpěl hladem. Časová následnost je opožděným účinkem mezi počátkem a příčinou. Ale příčina tu zůstává jako prvotní, určující.

Člověk se vždy aktivně snažil nejprve poznat a později vyvolat příčiny, aby dosáhl požadovaného účinku. *Poznání příčinných souvislostí mělo a má určující význam pro život člověka a společnosti.*

V marxisticko-leninské sociologii je kauzální analýza uplatňována nejméně ve dvou polohách. V obecně orientovaném „makrosociologickém“ studiu určujících příčinných souvislostí sociálních jevů a v analýze postojů, chování, mínění, nálad, názorů, hodnot, motivací atd. Zejména tady pracujeme s údaji, které lze přesně popsat, charakterizovat, kvantitativně zobrazit a nalézt „míru jejich vzájemné závislosti“.

Kvantitativní popis příčinných souvislostí umožňuje vyjádřit statistické souvislosti koexistujících vlastností a jevů a nacházet „nereverzibilní souvislosti příčiny a účinku“ [Spirkin 1971 : 166]. Protože ne každá funkční souvislost je kauzální, a naopak ne každá příčinná souvislost je funkční, stává se problematika funkčních vztahů nutně předmětem zájmu sociologů. *Pro funkční vztah je charakteristická jeho „účelná zaměřenost“ a schopnost přispět k dosažení určitých cílů.*

Na tomto místě nechceme analyzovat mnohoznačnost pojmu funkce, ani

názory představitelů funkcionalismu — jedné z nejrozšířenějších nemarxistických obecně sociologických koncepcí. Z jednostranností funkcionalistů, jež například považují funkční vztah za základní nebo dokonce jediný prostředek integrace společnosti, která má být zcela harmonická a bezrozporná, nelze vyvodit závěr, že funkční analýza není vědeckým přístupem ke zkoumání společnosti. Vývoj společnosti je přírodně historickým procesem. Jeho sociální determinanty nutně zahrnují funkční souvislosti, ale také tyto souvislosti přesahují [Malý sociologický slovník 1970 : 99—101].

Jestliže sociologické empirické poznání umožňuje stanovit funkční souvislosti a závislosti, pak to není málo. V hierarchii obecnosti poznávaných zákonů tvoří tyto funkční závislosti sice „nižší“, ale přesto velmi významnou hlavinu poznání.

Sociologické empirické poznání umožňuje odhalit existující sociální problémy, které mohou vykazovat značné rozdíly mezi žádoucím a existujícím stavem zejména proto, že nemusejí být určovány jen nejobecnějšími sociálními determinantami (kvalitou společenských vztahů a stupněm rozvoje výrobních sil), ale i situací určité sociální lokality (například stavem výchovy v rodině, působením pracovního kolektivu apod.).

Někteří autoři upozorňují, že sociální problémy mohou mít otevřenou podobu. [Například sklony k výtržnictví nebo nadměrné požívání alkoholu u některých sociálních skupin apod.] Jiní mají sociální problémy skrytou podobu. [Například názory některých sociálních skupin na omezenou možnost nebo nemožnost zachovat mír se promítají do celého systému hodnotové orientace a životních postojů.]

Stanovení konkrétní diagnózy těchto „otevřených“ a „skrytých“ sociálních problémů je významným předpokladem k tomu, abychom mohli ukázat, jak se daří společnosti, jak fungují její části, jak postupovat v terapii.

Sociologické empirické poznání umožňuje provést přesná ohodnocení a ocenění realizace úkolů a programů společenské činnosti, vede k poznání, jak účinná byla určitá opatření, která se stala součástí procesu uskutečňování těchto programů atd. Tak přímo nebo zprostředkovaně sociologické empirické poznání zasahuje do aktuálních problémů života socialistické společnosti, umožňuje analyzovat a pronikat do hloubky a podstaty sociální problematiky jednotlivých sfér, oblastí a lokalit.

Za této situace se významnou stává otázka spolupráce sociologů a „praktiků“ působících v určité oblasti a otázky spojené s využitím poznatků získaných empirickým, sociologickým poznáním.

Pro sociologa to znamená mít schopnost sestoupit z výšin sociologických kategorií, symbolů, pojmů, tabulek a grafů do srozumitelné polohy, do jazyka a potřeb „praktika“.

To předpokládá soustavné a dlouhodobé spojení sociologa s tou oblastí, s oním souhrnem problémů, které zkoumá. Toto spojení umožňuje postupnou předmětovou systematizaci poznatků, formulaci obecných soudů a základních charakteristik problémů, formulaci hledisek, tvrzení a tendencí, které jsou spojeny se sledováním a analýzou té které oblasti společenského života.

Sociologické empirické poznání umožňuje verifikaci hypotéz. Jejich ověřování je osvědčenou výzkumnou metodou v přírodních i společenských vědách. S pomocí hypotéz můžeme koncipovat empirický výzkum tak, aby byl soustředěn na nejpodstatnější proměnné. Formulované hypotézy mají velký vliv na celou koncepci, průběh šetření i analýzu výsledků výzkumu.

Na rozdíl od minulých let si dnes stále výrazněji uvědomujeme skutečnost, že bez formulace alternativních hypotéz a jejich všestranného empirického ověření nelze soustředit proud získaných poznatků k takovému poznání, jež

má jasný směr a cíl a proto může přesně odpovědět na otázky formulované společenskou objednávkou. Empirické poznání není vlastně jen faktickou verifikací formulovaných hypotéz. Ukáže nám na možný soulad či možný nesoulad výchozích teoreticko-metodologických předpokladů a prověřuje očekávané závěry. Je vlastně potvrzením, upřesněním nebo vyvrácením hypotéz samých, ale zkušenostním ověřením důsledků, které z hypotéz plynou.

Ze všech těchto důvodů se otázky formulování a verifikace hypotéz dnes stávají významnou a relativně samostatnou teoreticko-metodologickou problematikou empirických sociologických výzkumů. (2)

Sociologické empirické poznání umožňuje poznat opakující se souvislosti mezi společenskými jevy a procesy. Tuto „opakovatelnost“ nacházíme v různých rovinách obecnosti jako projev obecných zákonů, diferencovaně působících v čase a v sociální lokalitě.

V jednotlivých empiricky zjištěných skutečnostech se opakovatelnost projevuje jako jistá jevová forma obecnosti. Jinak řečeno — *sociologické empirické poznání má nemalý význam pro strukturně funkční a kauzálně historickou analýzu souvislostí procesů, jež určují nejdůležitější tendence vývoje objektu a v jejichž jednotě se realizují principy materialistického determinismu.*

* * *

Rozvoj sociologického poznání, jeho další, nová témata, budou v různých obměnách aktualizovat požadavek hlubšího, organického spojení a jednoty teoretických tezí s empirickými údaji a potřebou dále *systematizovat teoreticko-metodologickou problematiku samotného empirického sociologického výzkumu.*

Každý, kdo prošel cestou kvalifikovaně připraveného empirického sociologického šetření, si ověřil, že *empirie se skutečně stává tím mostem, jenž spojuje teorii s objektivní realitou. Umožňuje naplnit teoretické postuláty konkrétním obsahem a „prověřit“, rozvinout a prohloubit řadu meritorních teoretických premis v sociálních zápasech doby.* V tomto jejich konkrétním, skutečném určení „... není jednota teorie a empirie ničím jiným, než projevem materialistického řešení základní filozofické otázky“ [Andrejev 1977 : 76].

V československé marxisticko-leninské sociologii se nám zatím příliš nedaří naplnit dialektiku empirického a teoretického v jednotě jejich vzájemného působení. Příčinou je zejména málo příznivý stav v rozpracování teoreticko-metodologické problematiky marxistické sociologie, intenzivní, někdy až živelný rozvoj oborových sociologických disciplín, tendence podceňovat marxistickou filozofii a nahrazovat ji metodami speciálních věd.

Nerespektování a především nenaplnění dialektické jednoty empirického a teoretického je otevíráním dveří empirismu. Ten má své metodologické, gnozeologické, přírodovědní i třídně historické zdroje. Je pramenem, který, jak psal Marx, mění poznání ve falešnou metafyziku.

Ve vztahu k aktuálním otázkám dalšího rozvoje marxisticko-leninské sociologie zůstává empirismus stále nemalým nebezpečím hned z několika důvodů.

Základní příčina (3) této situace je spjata s nedostatečným rozpracováním marxistické sociologické teorie, respektive s problémy naplnění dialektické jednoty empirického a teoretického.

(2) K této problematice viz například [Andrejeva-Nikitin 1967; Zich 1976; Příručka 1980: 157—163].

(3) O příčinách empirismu viz Sirácky A. — Rychtařík, K.: *K některým aktuálním otázkám dalšího rozvoje naší sociologie* [1978: 113—121].

V československé sociologii zatím stále nebyla v dostatečném rozsahu analyzována problematika historického materialismu a empirického sociologického výzkumu. Ke škodě věci k nám nepronikla rozsáhlá diskuse, která na toto téma proběhla v SSSR.[4]

Stále existuje příliš mnoho nejasností, a proto i „kompetenčních sporů“ ve vztazích mezi historickým materialismem, sociologickou teorií různého stupně obecnosti a vědeckým komunismem. Příliš málo jsme se zatím věnovali tak významnému článku sociologické teorie, jaký představují oborové sociologické disciplíny, s jejichž existencí se někteří soudruzi nemohou, i když jde o nejfrekventovanější oblast sociologické práce, stále jaksi smířit. Málo autorů se věnuje soustavné kritice buržoazní sociologické produkce apod.

Překonání tendencí plochého empirismu není proto pouze problémem sociálně filozofické koncepce, ale i takové roviny sociologického poznání, která se zabývá problematikou a specifickými zákonitostmi působení jednotlivých jevů a stránek sociálního života. Toto poznání, jež realizují oborové sociologické disciplíny, je často až s utilitární nedočkavostí vyžadováno různými stupni společenského řízení a zpravidla velmi rychle vstupuje do našeho života.

Jsme přesvědčeni, že socialistická společnost, která cílevědomě usiluje o rozvoj všech stránek a oblastí společenského života, se bez těchto disciplín neobejde. Znalost specifických stránek a oblastí společenského života vyžaduje nejen sociologické výzkumy, ale i rozvoj oborových sociologií.

Představy, v nichž se předmět marxisticko-leninské sociologie redukuje na „předmět marxisticko-leninského sociologického výzkumu“ bývají nezřídka spojovány s jakousi „...konkrétní sociologií“, kterou se rozumí sociologie jako souhrn empirických sociologických výzkumů. Jsou v rozporu s potřebou a požadavkem dialektické jednoty empirického a abstraktně logického, empirické a teoretické roviny vědeckého poznání. Konstruuji „roztržku“ mezi empirickým a abstraktně logickým a vedou k degradaci empirického sociologického výzkumu na úroveň plochého empirismu. A nejen to. Znovu tu bývá implicitně koncipováno ztotožnění sociologického a sociálního výzkumu.

Ž. Ošavkov k tomu kdysi poznamenal, že ztotožňovat sociální a sociologický výzkum je jako ztotožňovat pojem dub s pojmem dřevo, nebo pojem člověk s pojmem živočich, protože sociologický se vztahuje k pojmu sociální jako druh k rodu [Ošavkov 1970 : 145—149].

Sociální výzkum je vždy výzkumem společenské skutečnosti, ať už je prováděn jakoukoli vědou. A proto sociologický výzkum je pouze jedním typem sociálního výzkumu. V jeho charakteristice různí autoři zvýrazňují různé aspekty jeho specifík.

Například F. Zich spojuje charakteristiku sociologického výzkumu s předmětem zkoumání, kterým jsou sociální jevy, jež „...zahrnují relativně samostatné sociální útvary (například člověk, skupina, instituce, organizace apod.), dále společenské procesy (sociální změna), aktivity jednotlivců i větších sociálních celků, události, případy (narození apod.), nebo jiné složky a stránky života společnosti (mínění, postoje apod.)“ [Zich 1976 : 68]. Jiný, spíše filozoficky orientovaný autor uvádí jako specifický aspekt sociologického poznání komplexnost přístupu ke společenské realitě [Čechák 1981 : 237]. M. Katriak připomíná heuristické složky záměrného studia, analýzy a objevování [Katriak 1975 : 17—18]. Ve výčtu rozdílností autorské interpretace „sociologického výzkumu“ bychom mohli pokračovat.

(4) K této problematice viz Hájek — Mannová [1975]. Významným dokumentem o těchto diskusích v SSSR je materiál Moskevské státní univerzity *O strukture marksistskoj sociologičeskoj teorii* [1970].

V obecné poloze lze konstatovat, že sociologický výzkum je takový sociální výzkum, který je připraven a realizován ve specifické možnosti, jež společenskému poznání poskytuje nejobecnější speciální věda o společnosti — marxisticko-leninská sociologie.[5]

Sociologický výzkum je více či méně bezprostředním zkoumáním sociálních jevů. Hledá to, co je typické, podstatné, stabilní, opakující se, to, co vede k poznání tendencí a sociálních zákonitostí.

Mezi podstatné charakteristiky sociologického empirického výzkumu zejména patří:

1. *Komplexnost*: Sběr informací vychází z jednoty různých stránek sociálních jevů (sociálních, ekonomických, politických, ideologických, etických atd.). To znamená, že „bere na vědomí“, sleduje souhrn stránek, vztahů a spojení zkoumaného předmětu s ostatními sociálními jevy. A nejen to. Sociologický empirický výzkum respektuje komplexnost i ve smyslu postižení jednoty obecného, zvláštního a konkrétního v dynamice jejich vývoje.

2. *Systematičnost*, projevující se v celém procesu poznání, analýzy a výkladu zkoumaných skutečností.

3. *Orientace na přímé a zpravidla i bezprostřední zkoumání* stavu a dynamiky vědomí, činností, aktivit lidí, sociálních skupin a společnosti jako celku.

4. *Soustavné vědecké rozpracování a zdokonalování celého procesu poznání* s cílem získat validní, reprezentativní údaje a odkrýt jejich závislosti. Empirický výzkum je tak spojován s rozpracováním metodologické problematiky a s respektováním skutečností, že nemůže suplovat všechny úrovně sociologického poznání.

Kromě dílčích poznámek a námětů v naší sociologii zatím nemáme speciální práce o otázkách *klasifikace sociologických výzkumů*. Sporným zůstává zejména problém kritérií této klasifikace. Pokusy vyčlenit jednotlivé samostatné typy sociologického výzkumu podle jednoho univerzálního kritéria totiž přináší tolik složitostí a nepřesností, že toto dělení se stává de facto nejen nereálné, ale i nesprávné.

Stále hlubší objasnění dialektiky vztahu empirie a teorie například ukazuje nereálnost často používaného členění na teoretické a empirické sociologické výzkumy. Naše skepse k tomuto členění se nezmenšuje ani tím, že si uvědomujeme rozdílnost používaných metod „výzkumníka-empirika“, který pracuje s technikami terénního sběru informací a hodnotí výsledky experimentálních přístupů, a převážně abstraktně deduktivních metod práce „sociologa teoretika“.

Podobně lze připomenout, že svou reálnost ztrácejí rovněž tradiční představy (koncepce) dělení sociologického výzkumu na základní a aplikovaný. Termín „aplikovaný výzkum“ je nejčastěji spojován s požadavkem bezprostředního aplikování získaných poznatků v praxi. Není však podobná aplikace nutná i u základního výzkumu? Cožpak základní výzkum se uskutečňuje bez cílevědomého záměru využít získané zkušenosti a poznatky v sociálních zápa-
sech doby?

Skutečnost, že existuje určitá rozdílná hladina bezprostřednosti spojení základního a aplikovaného výzkumu s praxí by neměla vést k představám, či dokonce k programově koncipovaným stanoviskům, jež mezi obě strany pochybného dělení staví nepřekročitelné bariéry. V této souvislosti ještě připomeň-

(5) K otázkám obecné sociologické teorie viz například Sirácky K. — Rychtařík, K.: *Sociológia myslenia a činu* [1976] nebo Rychtařík, K.: *Historický materialismus a marxistická sociologie* [1972: 465—477].

me, že mnohé terminologické komplikace vznikají také tím, že do termínu „aplikovaný sociologický výzkum“ bývá nezřídka vkládána představa, že musí jít o empirický výzkum, o nutné přímé a bezprostřední spojení s výzkumem sociálních jevů apod. Jaksi se pozapomíná, že i „aplikovaný výzkum“ může být teoretického charakteru, že může být například orientován na některé experimentálně organizované pokusy směřující ke zdokonalení struktur společenských vztahů určitých lokalit apod.

Eklektické spojování pojmů „aplikovaná sociologie“, „konkrétní sociální výzkumy“, „konkrétní sociologické výzkumy“ apod. svědčí o mnoha nejasnostech. „Taková ztotožnění jsou nesprávná a sotva mohou být akceptována“ [Davidjuk 1975 : 6].

Společenské potřeby nás stále více přesvědčují, že za určité situace má základní výzkum silný moment praktické aplikovatelnosti, a naopak — aplikovaný přináší řešení základních problémů. I z těchto důvodů se zdá, že důležitější řešení otázek klasifikace sociologických výzkumů není třeba spojovat se specifikami sociologického poznání. A nejen to. Mnohé vžitě nepřesnosti jsou dány tím, že *pokusy o klasifikaci sociologických výzkumů bývají spojovány jen s jedním, univerzálním kritériem, zatímco dnes potřebujeme celý soubor vzájemně spojených kritérií a charakteristik sociologického výzkumu.*

Tato „spojená kritéria“ dávají každému šetření kvalitativní zvláštnosti, základní charakteristiky i specifické rysy.

Mezi těmito „spojenými kritérii“, jež charakterizují sociologická šetření, nemůže například chybět cíl výzkumu jako „... vědomím předstihnutý výsledek badatelské činnosti“ [Čelověk 1967 : 452], jako určitý předpokládaný soubor poznatků odrážející tendence, podstatné rysy a zákonitosti zkoumané sociální reality.

Dalším kritériem spojených charakteristik sociologického výzkumu by měl být samostatný předmět sociologického poznání. Celý systém, postup sociologického výzkumu musí být modifikován vzhledem k předmětu [jímž je např. sociálně třídní struktura společnosti či veřejné mínění o otázkách války a míru nebo problematika kriminality mládeže atd.]. Chceme-li dospět k reálné klasifikaci sociologického výzkumu, musí být respektována i charakteristika analyzovaného předmětu. To by měl být samozřejmý důsledek stále připomínané skutečnosti, že sociolog musí disponovat teoretickou koncepcí, celkovou teoretickou představou o zkoumaném objektu.

Jiným, a to nikoli posledním mezi „spojenými kritérii“ charakteristik sociologického výzkumu je sféra předpokládané aplikace, zahrnující teoretické, empirické, deskriptivní i preskriptivní poznatky.

Už v samotném projektu sociologického výzkumu bychom si měli odpovědět na meritorní otázky naší práce — co je smyslem připravovaného šetření, proč se dělá, čemu slouží, kdy, kde, kým a jak může být využito.

Odpovědi na tyto otázky zpravidla v mnohém umožní nejen respektovat zvláštnosti cílů a předmětu výzkumu, ale upřesní zejména to nejdůležitější — sféru využití získaných poznatků. Pomohou nalézt racionální a společensky maximálně efektivní postupy sociologického poznání. Nepřesné, nejasné, mlhavé odpovědi na tyto otázky vedou nejen k mlhavým výsledkům, ale přinášejí i nemálo metodologických komplikací.

Přesnější klasifikace sociologických výzkumů musí, při respektování jejich různorodosti, vycházet z komplexu charakteristik.

* * *

Pro potřeby konkrétního řízení, praktických zásahů do velice jemného předitiva společenské problematiky nestačí analyzovat sociální problémy v ro-

vině nejobecnějších zákonitostí. Na základě poznání zákonů, směrů a cílů společenského pohybu musíme poznat projevy obecných zákonitostí v nejkonečnějších podmínkách a situacích.

Takové poznání je možno realizovat pomocí sociologických výzkumů. Proto stále aktuálnější je potřeba hlubšího propracování principů jednoty empirického a teoretického stejně jako praktické prosazení meritorní skutečnosti, že každý empirický sociologický výzkum se angažuje nejen v rovině určitého „technického kontextu“, ale i v rovině určitého filozofického kontextu. Stále platí, že určující úlohu tu přijímá skutečnost, jakou teoretickou integrací a jakými metodologickými přístupy je empirický sociologický výzkum orientován.

Literatura

- Andrejev, I. D.: *Metodologičeskie osnovy poznanija social'nych javlenij*. Moskva, Vyssšaja škola 1977.
- Andrejeva, G. M. — Nikitin, J. P.: *Metoda vysvětlení v sociologii*. In: *Sociologie v SSSR*. Praha, Svoboda 1967.
- Bacon, F.: *Nové organon*. Praha, Svoboda 1974.
- Čechák, V.: *K některým aspektům vztahu teorie a metodologie v sociologii*. Sociologický časopis 1981, č. 3.
- Čelovek i jeho rabota. Moskva, Nauka 1967.
- David'juk, G. P.: *Úvod do užité sociologie*. Minsk, Vyssšaja škola 1975.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Fojtík, J.: *Aktuální úkoly ideologické práce*. Rudé právo 1982, 24. V.
- Hájek, F. — Manová, M.: *Soudobá sociologie v SSSR*. Praha, SPN 1975.
- Katriak, M.: *Metody a techniky sociologického výzkumu*. Bratislava, Pravda 1975.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1951; sv. 20. Praha, SNPL 1957; sv. 23. Praha, SNPL 1957; sv. 32. Praha, SNPL 1955.
- Malý sociologický slovník*. Praha, Svoboda 1970.
- Marx, K. — Engels, B.: *Sebrané spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1966 (Výňatek z Marxova dopisu z r. 1883).
- Ošavkov, Ž.: *Sociologijata kato nauka*. Sofia, Nauka i izkustvo 1970.
- Příručka pro sociology*. Praha, Svoboda 1980.
- Rychtařík, K.: *Historický materialismus a marxistická sociologie*. Sociologický časopis 1972, č. 5.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Sirácky, A. — Rychtařík, K.: *K některým aktuálním otázkám dalšího vývoje naší sociologie*. Sociologický časopis 1978, č. 2.
- Sirácky, A. — Rychtařík, K.: *Sociológia myslenia a činu*. Bratislava, Pravda 1976.
- Spirkin, A. G.: *Učebnice marxistické filozofie*. Praha, Svoboda 1971.
- Urbánek, E.: *Marxismus v konfrontaci s buržoazní koncepcí sociální role (Role, masky, charakter)*. Praha, Univerzita Karlova 1979.
- Zdroje politické a ekonomické informovanosti občanů a jejich vztah k prostředkům masové informace a propagandy*. Praha, ÚVVM 1981.
- Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

К. Рихтаржик: К принципам единства эмпирического и теоретического

Для сознательного применения диалектики необходимо считаться с противоречивостью, взаимосвязанностью явлений и фактов нашей жизни, с их динамикой и изменчивостью, необходимо знать эмпирический материал и его теоретический синтез. Лишь при этом условии диалектика может проявить свою силу.

Диалектико-материалистические принципы служат в качестве методологической основы анализа социальной действительности и познания общественной жизни. Их применение мы понимаем как логическую, гносеологическую, методологическую и идейно-политическую проблему.

Социологическое эмпирическое познание позволяет определить зависимости различного типа.

Социологическое эмпирическое познание позволяет вскрыть наличие социальных проблем, которые могут характеризоваться значительными различиями между желательным и существующим положением.

Социологическое эмпирическое познание позволяет дать точную квалификацию и оценку реализации задач и программ общественной деятельности, показать сколько эффективными были принятые меры и пр.

Социологическое эмпирическое познание позволяет верифицировать гипотезы.

Социологическое эмпирическое познание позволяет вскрыть повторяющиеся взаимосвязи между общественными явлениями и процессами.

Социологическое эмпирическое познание имеет немалое значение для структурно-функционального и причинно-исторического анализа взаимосвязей процессов, которые определяют важнейшие тенденции развития объекта и в единстве которых реализуются принципы материалистической диалектики.

По всем этим причинам актуальным становится требование систематизации теоретико-методологической проблематики самих эмпирических социологических исследований и отказа от представлений о некоей «конкретной социологии» как совокупности эмпирических социологических исследований. Они противостоят необходимости и требованию диалектического единства эмпирического и абстрактно-логического, эмпирической и теоретической плоскостей познания. Отказ от этих представлений мы связываем с тем обстоятельством, что в каждом эмпирическом социологическом исследовании определяющую роль играет тот факт, какой теоретической интеграцией и какими методологическими подходами направляется эмпирическое социологическое исследование.

Summary

K. Rychtařík: On the Principle of Unity of Empirical and Theoretical Knowledge

A conscious application of dialectics compels us to reckon with contradictions, with the interdependence of phenomena and realities of our life, with dynamics and variability; it presupposes the knowledge of the empirical material and its theoretical synthesis. It is under this precondition alone that dialectics can manifest its strength.

The dialectical-materialistic principles serve as a methodological frame for the analysis of social reality and the understanding of social life. Their application is conceived as a logical, gnoseological, methodological and ideo-political problem.

Empirical sociological knowledge makes it possible to determine interdependences of various types.

Empirical sociological knowledge opens the possibility to disclose the existence of social problems capable of revealing considerable differences between the desirable and the existing state of affairs.

Empirical sociological knowledge renders it possible to work out exact evaluations and assessments of the realization of tasks and programmes of social activity, to throw light upon the effectiveness of measures, etc.

Empirical sociological knowledge facilitates the verification of hypotheses.

Empirical sociological knowledge makes it possible to identify recurring interdependences between social phenomena and processes.

Empirical sociological knowledge is of considerable significance for the structural-functional and causal-historical analysis of the interdependence of processes determining the most relevant developmental tendencies of the object, in whose unity the principles of materialistic dialectics are realized.

All these reasons contribute to the actuality of the requirement to systematize theoretico-methodological problems of the empirical sociological research itself, and to reject all notions of a sort of "concrete sociology" as a complex of empirical sociological research. They are at variance with the need of and demand for a dialectical unity of the empirical and the abstract logical, the empirical and the theoretical level of knowledge.